

לב. מצוות אכילת מצה בליל ט"ו

החלוקה בין חג הפסח (י"ד בניסן) ובין חג המצות שנחוג במשך שבועת ימים, מופיעה כבר בדברי הראשונים¹. לדוגמה, תוספות רי"ד (תחילת פרק עשירי בפסחים) כותב שיום י"ד הוא הנקרא פסח, אך התנאים קוראים לפעמים לחג המצות - פסח.

בפרק זה נעסוק בהשלכות הלכתיות ולמדניות של חלוקה זו הנוגעות למחלוקת בין הראשונים בנוגע למנין המצוות, הגדרת מצוות אכילת מצה ובעניינים הלכתיים נוספים².

היחס בין אכילת מצה לאכילת הפסח

בליל פסח אנו מצווים באכילת קרבן פסח, מצה ומרור. מה היחס בין שלושת החיובים? בעניין זה נחלקו הגמרא והמכילתא:

אמר רבא: מצה בזמן הזה דאורייתא ומרור דרבנן. ומאי שנא מרור דכתיב על מצות ומררים בזמן דאיכא פסח - יש מרור, ובזמן דליכא פסח - ליכא מרור. מצה נמי הא כתיב על מצות ומררים! - מצה מיהדר הדר ביה קרא בערב תאכלו מצת. ורב אחא בר יעקב אמר: אחד זה ואחד זה דרבנן. (בבלי פסחים קכ, א)

הגמרא קובעת במספר מקומות שחובת אכילת מצה בזמן הזה הינה מדאורייתא. התפיסה העומדת מאחורי הלכה זאת היא שאכילת המרור קשורה מהותית לקרבן פסח, ולכן החיוב לאכול מרור בימינו הוא מדרבנן. בניגוד לכך, מצוות אכילת מצה היא בעלת משמעות עצמאית גם ללא קרבן פסח, כפי שנרחיב בהמשך.

גישה שונה עולה מדברי המכילתא דר' ישמעאל:

צלי אש ומצות על מרורים. מגיד הכתוב שמצות הפסח צלי אש מצה ומרור, ומנין אתה אומר שאם אין להם מצה ומרור הן יוצאין ידי חובתן בפסח? ת"ל יאכלוהו. אין לי אלא בזמן שאין להם מצה ומרור הן יוצאין ידי חובתן בפסח, יכול כך אם אין להם פסח יוצאין ידי חובתן במצה ומרור? הרי אתה דן הואיל והפסח מצות עשה ומצה ומרור מצות עשה, הא למדת כמו שאם אין להם מצה ומרור הן יוצאין ידי חובתן בפסח כך אם אין להם פסח יוצאין ידי חובתן במצה ומרור. (בא פרשה ו)

המכילתא אומרת שמצה ומרור מהווים יחידה עצמאית המקבילה לקרבן הפסח. ניתן להבין מדברי המכילתא חידוש גדול, והוא כי ניתן לצאת ידי חובת קרבן פסח ע"י מצה

1. ראו בעניין זה: י.ד. גילת במאמרו 'ייחודו של יום ארבעה עשר בניסן' בתוך פרקים בהשתלשלות החלכה עמודים 123-134; הרב מרדכי ברויאר בספרו פרקי מועדות עמודים 93-126.
2. גרסה מורחבת של פרק זה התפרסמה כמאמר ב'עלון שבות' גיליון 164.

ומרור בלבד. לפי המכילתא מצה ומרור מהווים ישות נפרדת והיא אלטרנטיבית לקרבן פסח ("כך אם אין להם פסח יוצאין ידי חובתן במצה ומרור").

הבנה זו במכילתא נראית כחידוש גדול, וניתן להסבירה לאור הבחנה בין שתי מצוות שונות בקרבן הפסח:

1. מצוות אכילת הפסח (ספר המצוות מ"ע נו).
2. מצוות שחיטת הפסח (ספר המצוות מ"ע נה).³

מכאן יש להסביר כי המכילתא מחדשת שניתן לצאת ידי חובת שחיטת הפסח ולהימנות על חבורה על ידי אכילת מצה, אך לא יוצאים ידי חובת אכילת הפסח במקרה זה שהרי לא אכלו בשר.⁴

לפי הגרסה במכילתא שלפנינו מהלך הדרשה נשאר למסקנה. יש להעיר כי מצאנו גרסה שונה למכילתא בספר המצוות לרמב"ם (עשה נו), בה יש שינוי קטן בסיום הדרשה בו המכילתא דוחה את ההבנה ולמסקנה חייבים קרבן פסח כדי לצאת ידי חובה.

יסוד המחלוקת בין הגמרא והמכילתא

מדברי המכילתא (לפי גרסתנו) אנו לומדים שחובת אכילת מצה קשורה לקרבן פסח, אך אינה תלויה בו.⁵ כדי לעמוד על יסוד דברי המכילתא ועל גורמי המחלוקת, יש לחזור ולעייין בפסוקי התורה. המכילתא למדה את דבריה מפסוק בפרשת בא:

וְאָכְלוּ אֶת הַבֶּשֶׂר בְּלֵילָה הַזֶּה צְלִי אֵשׁ וּמִצּוֹת עַל מִרְרִים יֵאָכְלוּ. (שמות יב, ח)

הפסוק מובא כחלק מציווי הקב"ה למשה בעניין פסח מצרים. נקודת ההנחה שעומדת בבסיס הדרשה היא שדיני פסח דורות זהים לקיום פסח מצרים. מהפסוק עולה כי מצה ומרור מהווים יחידה אחת שעומדת כנגד הפסח - 'צלי אש ומצות על מרורים'. בקיום קרבן פסח יש שני צדדים שווים: קרבן, ומנגד מצה ומרור. בסיום הפסוק, המילה 'אכלהו' מופיעה בלשון יחיד. ניסוח זה מעלה תמיהה, שהרי יש כאן שלושה מיני מאכלים. המכילתא מבינה מלשון היחיד שמספיק בדיעבד רק יחידה אחת, ואין צורך בשתי היחידות.

נסכם את הבנת המכילתא: כל שלושת המאכלים מהווים מצות עשה אחת. כאשר אין קרבן ניתן לצאת ידי חובת קרבן פסח על ידי אכילת מצה ומרור. המדרש קובע כי המצה והמרור הינם יחידה אחת, וניתן לצאת גם בהם ידי חובה.

הגמרא חולקת על המכילתא בנקודה יסודית, ולומדת מפסוק בספר במדבר ולא מספר

שמות:

3. לפי הבחנה זו נראה כי חיוב ה'כרת', בא על ביטול שחיטת הפסח ולא על ביטול אכילתו.
4. ניתן להבין את דברי המכילתא גם בצורה שונה; יש שתי מצוות נפרדות; א. פסח ב. מצה ומרור, והמכילתא מחדשת שאין מעכבות.
5. גם לפי גרסת הרמב"ם מה שנדחה זה הלימוד שיוצאים ידי חובה במצה ומרור בלבד, אך תפיסת המכילתא אינה נדחית – מצוות אכילת מצה היא חלק ממצוות אכילת קרבן פסח ונספחת לו.

בַּחֲדָשׁ הַשְּׁנַי בְּאַרְבָּעָה עָשָׂר יוֹם בֵּין הָעֶרְבִים יַעֲשׂוּ אֹתוֹ עַל מִצּוֹת וּמְרִירִים יֹאכְלֶהוּ. (ט, יב)

פסוק זה מופיע כחלק מציויי פסח דורות ודיני פסח שני. לשון הפסוק דומה לפסוק בספר שמות אך יש בו שינוי מהותי. בשמות הפסוק אומר: 'צלי אש ומצות על מרורים', אך בכמדבר: 'עשו אותו על מצות ומרורים'. גם בספר במדבר מצה ומרור מופיעים כיחידה אחת (בנפרד מהקרבן), אך בפסוק זה נראה שהעיקר הוא הקרבן, והמצה והמרור נספחים לו. הקרבן הוא החלק העיקרי והוא נעשה על מצה ומרור.

מהפסוק בכמדבר נלמד שבזמן שאין פסח אין מרור, שהרי אין לו קיום עצמאי. הגמרא ממשיכה ושואלת שאם כך גם אין מצה, שהרי שניהם הוזכרו יחדיו. הגמרא עונה שיש פסוק נוסף בהמשך פרק י"ב בספר שמות בו נאמר: 'בערב תאכלו מצות'. קיימת מצוות עשה נוספת של אכילת מצה שאינה קשורה לקרבן פסח.

דברי הגמרא אינם מוסכמים, ורב אחא בר יעקב חולק וסובר שאין מצווה עצמאית בפסח שאינה קשורה לקרבן. נראה שתפיסתו העקרונית מקבילה לתפיסת המכילתא שאכילת המצה היא חלק ממצוות אכילת הפסח.

לסיכום חלק זה; מחלוקת הגמרא והמכילתא נוגעת לעיקר מצוות אכילת מצה בליל הסדר. לגמרא, בנוסף לאכילת מצה כחלק ממצוות קרבן הפסח יש מצווה עצמאית של אכילת מצה, ותוקפה מדאורייתא אף בימינו. למכילתא, מצוות אכילת מצה היא חלק ממצוות קרבן הפסח.

שיטת הרמב"ם במנין המצוות

הרמב"ם מונה במניין המצוות שתי מצוות עשה שונות: קרבן פסח (עשה נו) ואכילת מצה (עשה קנח). הרמב"ם מבין, על פי מהלך הגמרא, שיש כאן שני עקרונות שונים ולכן הוא מונה אותם כמצוות שונות. הרמב"ם מדגיש את עצמאותה של מצוות אכילת מצה:

מצות עשה מן התורה לאכול מצה בליל חמשה עשר שנאמר: "בערב תאכלו מצות", בכל מקום ובכל זמן, ולא תלה אכילה זו בקרבן הפסח אלא זו מצוה בפני עצמה ומצותה כל הלילה...

ר' דניאל הבבלי⁶ משיג על דברי הרמב"ם, וטוען שאין למנות את אכילת מצה כמצווה בפני עצמה. ר' דניאל משיג על הרמב"ם בשתי נקודות עיקריות: שאלתו הראשונה היא כיצד הרמב"ם הוכיח את דבריו מהמכילתא:

ומאלו המה מה שסובר ז"ל, כי אכילת מצה מצוה בפני עצמה, אבל אכילת מרור אינה מצוה בפני עצמה, אבל היא טפילה לאכילת הפסח ודבוקה בו... וכאשר התבוננת

---

6. ר' דניאל היה תלמיד של ר' שמואל בן עלי הלוי, שהיה ראש הישיבה בבבל בתקופת הרמב"ם. ר' דניאל המשיך בדרכו של רבו וכתב השגות לכתבי הרמב"ם בענייני מחשבה ובענייני מנין

במאמרים האלו בעניות דעתי הבנתי הפך מה שהוכיח מהם ז"ל, אם מהנאמר על מרורים יאכלוהו ואמר בעל המכילתא צלי אש ומצות על מרורים יאכלוהו מגיד הכתוב שמצות הפסח מצה ומרור, והנה ראייה כי השוב מצה למרור, אם היה המרור טפל לאכילת פסח ואינו מצוה בפני עצמו אז תהיה כמשפטה גם המצה, ואם היתה המצה מצוה בפני עצמה יהיה גם המרור כמוה. (שו"ת מעשה נסים סי' ו')

ר' דניאל גורס במכילתא כרמב"ם ומבין שדין מצה ומרור שווה. לפי המכילתא אכילת מצה אינה מצוה בפני עצמה בדומה למרור, שהרי המכילתא השוותה בין שניהם. ר' דניאל מסביר את המכילתא שאדם שאכל פסח בלי מרור ומצה יצא ידי חובתו ואינו חייב בפסח שני. אך אדם שאכל מרור ומצה ללא פסח חייב בפסח שני (זאת ע"פ גרסת הרמב"ם למסקנת הלימוד), כאשר לא ניתן להוכיח דבר לגבי מניית המצוות מתוך מכילתא זו.

שאלה שניה אותה מעלה ר' דניאל מקורה מהגמרות שהרמב"ם הביא: הוכחות הרמב"ם תקפות לאחר החורבן, אך בזמן שבית המקדש היה קיים, כל מין היה מצווה בפני עצמו בניגוד לתקופה שלאחר החורבן, שאינם מצווה בפני עצמם.

ר' אברהם בן הרמב"ם (שו"ת מעשה נסים שם) דוחה את דברי ר' דניאל. לטענתו, יש לחלק בין מצה הקשורה לאכילת הפסח (שעליה דנה המכילתא), ובין מצווה נפרדת לאכילת מצה בליל טו. יש להבחין בין המקורות והפסוקים השונים ולהבדיל בין קרבן הפסח מחד, וחג המצות מאידך.

הרמב"ם הביין שיש מצווה מיוחדת של מצה הקשורה לחג המצות. ר' דניאל אינו מפריד בין הימים; חג הפסח אינו חג בפני עצמו, ולכן אין למנות את אכילת המצה כמצווה בפני עצמה. עיקר ראייתו של ר' דניאל היא מהמכילתא, ועיקר ביסוס שיטת הרמב"ם הוא מהגמרא.

איסורי אכילת חמץ

נראה שקיימת עקביות בדברי הרמב"ם ובהשגות ר' דניאל גם בנוגע לאיסורי חמץ. הרמב"ם במניין המצוות מבדיל בין שתי מצוות נוספות: איסור אכילת חמץ בשבעת ימי הפסח (לא תעשה קצו), ואיסור אכילת חמץ ביום י"ד אחרי חצות (לא תעשה קצט).

נראה כי הבחנה זו של הרמב"ם נובעת מהבנת היחס בין שתי סוגיות במסכת פסחים, העוסקות בשאלה מדוע חמץ אסור ביום י"ד מחצות היום (סוגיה אחת בדף ד והשנייה בדף כח). נראה כי הרמב"ם הסיק שכל אחת מהסוגיות עוסקת במצווה אחרת.

המצוות, ולבסוף הוא שלח קובץ השגות לר' אברהם. השגותיו של ר' דניאל תוקפות את הבנת הרמב"ם בהסבר הסוגיות, והוא מוכיח באריכות את 'טעות' הרמב"ם בהסברם. ר' אברהם ענה לר' דניאל על השגותיו, והשאלות והתשובות נקראות שו"ת מעשה נסים. לאחר שנים ביקשו מר' אברהם שיחריס וינדה את ר' דניאל בעקבות יחסו אל הרמב"ם, ובעקבות דעותיו המחשבתיות בנוגע לשאלת קיום שדים. ר' אברהם נמנע מכך, והסביר שר' דניאל טועה אך אינו כופר, והוא הסתפק בגינוי דעותיו. עוד בנושא זה ראו בדברי ר' אברהם בספרו מלחמות השם עמודים נד-נה (הוצאת מוסד הרב קוק), ובהקדמת הרב ראובן מרגליות עמודים כ-כט.

הסוגיה הראשונה (ד, ב) לומדת את איסור אכילת חמץ במסגרת עיסוק במצוות השבתת חמץ, שמטרתה שלא יהיה חמץ בשבעת ימי הפסח. לעומת זאת, הסוגיה השנייה (כח, ב) דנה במחלוקת תנאים האם יש לאו נפרד על אכילת חמץ ביום י"ד. הרמב"ם מבין שסוגיה זאת עוסקת בלאו של יום י"ד בלבד, ולא זו קשור לקרבן פסח. בעקבות כך הרמב"ם מבחין בין שתי מצוות שונות שעוסקות בעניינים שונים, ונידונות בסוגיות שונות.

חלוקה זו באה לידי ביטוי בפסוקים שהרמב"ם מביא במצוות השונות; באיסור אכילת חמץ (לא תעשה קצז) הרמב"ם מביא את הפסוק "ולא יאכל חמץ" (שמות יג) בדומה לפסוק שהוא מביא במצוות עשה קנו שעוסקת במצוות השבתת חמץ. לעומת זאת, באיסור אכילת חמץ ביום יד (לא תעשה קצט) מביא הרמב"ם את הפסוק מהסוגיה בדף כח: "לא תאכל עליו חמץ" (דברים טז), ומדגיש:

וכנוי הזה מוסב לכבש הפסח אשר חובה לשחטו בין הערבים יום ארבעה עשר בניסן, לפיכך נאמר כי משיחול זמן שחיטתו לא תאכל עליו חמץ.

ניתן לסכם את הסבר דברי הרמב"ם לסוגיות הגמרא בטבלה:

מצוות תשבייתו- חג המצות שבעת ימים	קרבן פסח - יום י"ד	
מסכת פסחים דף ד: מניין שחמץ אסור משש שעות ולמעלה? אביי: "ביום הראשון תשבייתו שאר מבתים". רבה- "לא תשחט על חמץ דם זבחי".	מסכת פסחים דף כח: הגמרא שואלת מנין לאוכל חמץ משש שעות ולמעלה שהוא עובר בלא תעשה. ונחלקו התנאים: ר' יהודה: "לא תאכל עליו חמץ". ר' שמעון: אין לאו בערב פסח.	סוגיות הגמרא
מצוות עשה קנו: נצטוינו להסיר את החמץ מרשותינו ביום ארבע עשר. "ביום הראשון תשבייתו שאור מבתים". (מקביל לל"ת קצז)	לא תעשה קצט: האזהרה שהוזהרנו מלאכול החמץ אחר חצות יום ארבע עשרה. "לא תאכל עליו חמץ".	מניין המצוות בספר המצוות
רמב"ם הלכות חמץ ומצה ב,א: מצות עשה מן התורה להשבית החמץ קודם זמן איסור אכילתו שנאמר ביום הראשון תשבייתו שאור מבתים	רמב"ם הלכות חמץ ומצה א, ח: אסור לאכול חמץ ביום ארבעה עשר מחצות היום ולמעלה... שנאמר לא תאכל עליו חמץ, כלומר על קרבן הפסח...	פסיקת הרמב"ם במשנה תורה

לאור הסבר הרמב"ם בסוגיות, נקרא את דברי התוספתא:

האוכל חמץ אחר חצות וחמץ שעבר עליו הפסח הרי זה בלא תעשה ואין בו כרת - דברי ר' יהודה. וחכמים אומרים כל שאין בו כרת אין בו בלא תעשה. (א, ח)

חכמים אינם מכירים באיסור של אכילת חמץ ביום י"ד. בשבעת ימי פסח עונשו של האוכל חמץ הוא כרת, ולשיטתם אין לאו נפרד שאין בו כרת. לעומתם, לדעת ר' יהודה יש לאו נפרד השונה מאיסור חמץ בשבעת הימים, בו יש לאו אך אין בו כרת.

ר' דניאל הבבלי (שו"ת מעשה נסים סימן יג) חולק על מניין המצוות של הרמב"ם גם בנושא זה. ר' דניאל טוען שאין למנות שתי מצוות שונות, ולכן אין לאו מיוחד על איסור חמץ ביום י"ד.

ר' דניאל פוסק להלכה בסוגיה בדף כח כשיטת רבי שמעון (וכרוב הראשונים), והוא אומר שיש עשה להשבת, אך אין לאו ביום י"ד. ר' אברהם בן הרמב"ם מסביר את שיטת הרמב"ם בכך שפוסקים הלכה כרבי שמעון רק לאחר הפסח אך לפני הפסח הלכה כרבי יהודה, לפי כללי פסיקה המקובלים.

נראה שגם מחלוקת זאת בין הרמב"ם ור' דניאל, יסודה באותו עניין: הרמב"ם מבין שישנה הפרדה בין יום י"ד ובין חג שבעת ימים, ולכן הוא מונה אותם כשתי מצוות (פסח וחג המצות). ר' דניאל אינו מפריד בין שני מועדים אלו ולכן הוא חולק על דרך מניין המצוות של הרמב"ם.⁷

אין מפטירין אחר הפסח

כידוע, בליל הסדר אנו אוכלים מצה פעמיים - בתחילת הארוחה ובסופה. הראשונים נחלקו בשאלה באיזו מצה מקיימים את מצוות אכילת מצה מהתורה; במצה שבתחילת הסדר או במצת האפיקומן. נראה כי לאור דברינו לעיל, ניתן לתלות שאלה זו במחלוקת הרמב"ם ור' דניאל.

רש"י ורשב"ם (דף קיט, א) סוברים שמצת המצווה היא המצה שאנו אוכלים בסוף הסעודה, כפי שאומר רש"י:

שצריך לאכול מצה בגמר הסעודה זכר למצה הנאכלת עם הפסח, וזו היא מצה הבצועה שאנו אוכלין באחרונה לשם חובת מצה אותה שלאחר אכילה, ועל כרחינו אנו מברכין על אכילת מצה בראשונה, אף על פי שאינה באה לשם חובה. (ד"ה אין מפטירין)

7. דוגמה נוספת לכך אנו רואים בהשגה נוספת של ר' דניאל באותה תשובה. ר' דניאל מוכיח שאין הלכה כרבי יהודה, שהרי בסוגיה בדף ה לא הביאו את לימודו של רבי יהודה. אך תשובת הרמב"ם לכך היא פשוטה; ישנה הבחנה גדולה בין שתי הסוגיות, ולא יכלו להביא את דברי רבי יהודה כראיה בדף ה. רבי יהודה מדבר על לאו של יום יד שהוא איסור נפרד, והסוגיה בדף ה עוסקת בתחילת השבתת חמץ הקשור לשבעת הימים.

רש"י מבין שהמצה העיקרית היא המצה שנאכלה עם קרבן הפסח, גישה הדומה לשיטתו העקרונית של ר' דניאל. לפירושו, יש היום מצווה דאורייתא לאכול מצה, אך נראה שיסוד החיוב קשור לקרבן פסח ואינו עניין עצמאי. לשיטתו, מצת המצווה בסיום הערב כנגד הפסח שנאכל על השובע. אך אם אנו מבינים שחיוב המצה הוא נפרד, המצה העיקרית היא המצה הראשונה שאנו אוכלים בערב.

ר' דוד חולק על רש"י ורשב"ם בהסבר הגמרא. בראשית דבריו הוא סובר שאכן יש כאן דין של זכר לפסח, אך הוא דוחה זאת ואומר: "שהרי אין הפסח והמצה דומין זה לזה בדין זה" (ד"ה ושמואל אמר).

ניתן לראות עקביות בשיטת רש"י בסוגיה נוספת בדף מ, א במסכת פסחים. רבא סובר שיש חובה לשמור את המצה לפני אכילתה מדין "ושמרתם את המצות", ובעקבות כך רב הונא מעיר שניתן לאכול בצק של נכרי בפסח אך יש חובה לאכול גם כזית מצה. רש"י מדגיש על דברי הגמרא שיש חיוב לאכול את מצת המצווה האחרונה:

באחרונה - היא מצות אכילתה, שעם הפסח היא חובת אכילתה, דכתיב קרא "על מצות ומרורים יאכלוהו", ופסח נאכל על השובע, כדתנן: אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן.

רש"י עקבי לשיטתו שהמצה העיקרית היא המצה שבסוף האכילה, וכפי שהוא מדגיש, החובה היא המצה שבאה עם הפסח.

אחרית דבר

בפרשת בא אנו קוראים על שתי מצוות שונות - הקרבת קרבן פסח וחג המצות שבעת ימים. יש מחלוקת, שתחילתה בדברי התנאים וממשיכה בימי הראשונים, בשאלה האם אנו רואים בציווים אלו מקשה אחת, או שמא יש להפריד ביניהם לשתי מצוות שונות בעלות נקודות ממשק. מחלוקת זו אינה פרשנית בלבד אלא בעלת השלכות בנוגע למניין המצוות ובפסיקת ההלכה בחג הפסח. בשיעור זה עסקנו במחלוקת זו, וניסינו לראות קו מנחה בשיטת הראשונים בנושא.

הרמב"ם סובר שיש להפריד בין חיובי יום י"ד בניסן הנקרא חג הפסח שעיקרו הקרבת קרבן פסח ואכילתו, ובין חג המצות שנמשך שבעה ימים. לאור עקרונות אלו הרמב"ם מפריד בין סוגיות העוסקות בחג הפסח ובין אחרות העוסקות בחג המצות ומבדיל ביניהם במנין המצוות. ר' דניאל הבבלי חלק על פרשנות הרמב"ם וסבר שאין לחלק את מצוות החג בין שני מועדים, אלא אכילת המצה קשורה לחג הפסח. פרשנות זו באה לידי ביטוי גם בדברי המכילתא וגם בשיטת רש"י בנוגע להגדרת מצת המצווה כמצת האפיקומן. דרך פרשנות הגמרא משפיעה על מנין המצוות ושאלות הלכתיות החל מימי התנאים, לאורך תקופת הראשונים ועד ימינו.

